

KONSTRUKCIJA MODELA OBITELJI U EUROPI I POVIJEST OBITELJI U HRVATSKOJ

JASNA ČAPO ŽMEGAČ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Uz pomoć empirijskih istraživanja koja pokazuju neodrživost upisivanja tipova obitelji u geografski prostor, te upozoravanjem na političke, ideološke, kulturološke i ine nanose koje sadržavaju najčešći nazivi tipova obitelji - "europski" i "neeuropski", u radu se analizira nekoliko povijesnih modela obitelji u ruralnoj Europi, te se unutar njih razmatra mjesto hrvatskih obitelji u prošlosti.

Analize koje nastoje razlike u obliku obitelji i kućanstva u ruralnoj Europi upisati u prostor konstruirale su dvomodelnu, odnosno u razrađenijoj varijanti četveromodelnu podjelu europskih obitelji u prošlosti. Jedan model nosi naziv "europski" ili "zapadnoeuropski", a drugi se određuje kao njegova antiteza, iz čega logično proizlazi i naziv "neeuropski" ili "istočni". Hrvatska bi, dakako, prema općemu mnijenju i dostupnoj literaturi i građi po svojim obiteljima i kućanstvima pripadala "neeuropskim" civilizacijama, koje se, prema jednoj varijanti modela, prostiru istočno od crte St. Petersburg-Trst (Hajnal 1965).¹

¹ Hrvatska se rijetko spominje u klasifikacijama obitelji u Europi. U nedostatku informacija iz Hrvatske, zadruga se najčešće navodi kao srpska institucija.

Pitanje zapadnoga odnosno europskoga i istočnoga, odnosno neeuropskoga tipa obitelji reaktualizirano je i na recentnoj konferenciji što ju je organizirala čuvena *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* u Budimpešti 1994. godine pod indikativnim naslovom "Gdje završava Europa?". U programu skupa organizatori ističu da ih zanima kulturološka podjela Europe: je li Europa jedinstveni kulturno-društveni sustav ili postoje jasne kulturološke demarkacijske crte, kao što je Hajnalova (1965), koja se temelji na različitim načinima demografskoga ponašanja i formiranja obitelji i kućanstava. Organizatori ističu da se zbog uloge obitelji i kućanstava kao osnovne jedinice društvene organizacije ta demografski određena dihotomija smatra ključnim elementom povijesnoga odvajanja "europskih" od "neeuropskih" društava, te da je imala bitan utjecaj na kasniji politički i gospodarski razvoj. Da bi utvrdili povijesne korijene tih razlika, te izmjerili stupanj njihova kontrasta i društveno značenje, organizatori su okupili znanstvenike iz zapadne, središnje i istočne Europe. Ovi posljednji su, nimalo začudno, u želji i nastojanju da ih se ne isključuje iz "Europe", uglavnom relativizirali predloženu podjelu.²

Pitanje pripadnosti "europskome" odnosno "neeuropskome" modelu obitelji ključno je pitanje stoga što ono izlazi iz uske specijalističke domene povijesne demografije ili antropologije, ulazeći u političku arenu, možda baš zato što su modeli obitelji i društvene strukture nazvani tim slabo neutralnim nazivima. No, pođimo od predloženih modela društvene strukture u ruralnoj Europi modernoga razdoblja.

Danas klasičnu razdiobu ruralne Europe na kulturne zone, temeljem nekih demografskih pokazatelja, predložio je prije tridesetak godina John Hajnal (1965). U svom prvom obliku ona ne konstruira modele obitelji u Europi, no poslužila je tome kasnije u radovima istoga i drugih autora, pa je ovdje valja kratko izložiti. Temeljem prostorno i vremenski različitih podataka autor je uočio navodno bitne razlike u načinu sklapanja braka (marriage pattern) između područja što se nalaze zapadno odnosno istočno od zamišljene crte St. Petersburg - Trst: zapadno je dob sklapanja braka za oba partnera, a osobito za žene, razmjerno visoka a stopa celibata (odnosno, udjela ljudi koji nikad u životu ne sklapaju brak) visoka; istočno je obratno: niska, osobito za žene, dob sklapanja braka i zanemariva stopa celibata. Obrazac lociran zapadno od navedene zamišljene crte autor je nazvao "zapadnoeuropskim načinom sklapanja

² Primjerice Elena Glavatskaya pokazuje proizvoljnost i promjenljivost čak i zemljopisne granice Europe, koja je na atlasima u XVI. stoljeću bila daleko više na zapadu (izuzimala je Rusiju) negoli danas s jedne, te nemogućnost da se Europa promatra samo kao zemljopisni prostor, lišen svih društvenokulturnih nanosa koja je stoljećima zadobivao i pripisivao sebi i drugima s druge strane (1994).

braka", odnosno radi ekonomičnosti, a zahvaljujući i tome što navodno pokriva veći dio Europe, i jedinstven je u povijesti obitelji ne samo europskoga nego i prostora drugih kontinenata, "europskim načinom sklapanja braka". Svjestan "nespretnosti" isključivanja istočne Europe (u zemljopisnom smislu) iz Europe, Hajnal ipak daje prednost kratkoći izraza, opravdavajući je i time da se i u mnogim knjigama o "povijesti Europe" zapravo govori samo o zapadnoj Europi (Hajnal 1965:101—104)!

Europu u zemljopisnom smislu autor dijeli na dio koji naziva "europskim" u kulturološkome smislu - zemljopisno riječ je o zapadnoj i središnjoj Europi u kojoj se konstruira jedinstveni način sklapanja braka. Zemljopisno istočnu Europu kulturološki izdvaja pripajajući je drugim, prema logici imenovanja "ne-europskim" civilizacijama. Iako autor uočava prijelazne mogućnosti na rubovima "europskoga" obrasca - na jugu (južna Italija, Španjolska, Grčka) i na istoku (Mađarska) (Hajnal 1965:103), podjela na europsku i na ne-europske civilizacije temeljem nekih demografskih pokazatelja, postala je, unatoč brojnim kritikama, općim i dominantnim mjestom u svim kasnijim povijesnodemografskim i povijesnoantropološkim razmatranjima, pa još i 1991. godine, kad izlazi poseban broj uglednoga časopisa *Journal of Family History* posvećen Hajnalovoj tezi te 1994. godine u spomenutoj konferenciji u Budimpešti.

1982. godine Hajnal je proširio svoje ranije teze, povezavši prethodno ustanovljenu razliku u načinu sklapanja braka s razlikama u vrsti obitelji i kućanstava.³ "Europskome" obrascu kasnoga sklapanja braka (23 i više godina za žene, 26 i više godina za muškarce) pridružuje i dvije važne osobine formiranja kućanstava: a) preuzimanje autoriteta u kućanstvu koincidira sa sklapanjem braka,⁴ te b) prisutnost slugu (*life-cycle servants*).⁵ Oba obilježja rezultiraju pretegom kućanstava s jednim bračnim parom, odnosno nuklearnih obitelji u društvenoj strukturi (Hajnal 1982:449—452). U odnosu na prethodni, regija u kojoj se susreće

³ Pojmom obitelj naglašava se srodnička veza a pojmom kućanstvo rezidencijalnost, vidjeti Laslett 1972.

⁴ Do toga najčešće dolazi zbog neolokalnoga stanovanja novoga bračnog para.

⁵ *Life-cycle servants* su i po svojoj dobi i po funkciji koju obnašaju specifična vrsta slugu sjeverozapadne Europe. To su mladići i djevojke koji već kao desetgodišnjaci ili nešto stariji napuštaju roditelje i zapošljavaju se kao radna snaga u drugim obiteljima. Obično ih smatraju dijelom kućanstva i društveno su istoga statusa kao i ukućani. Služenje ima i gospodarsku i odgojnu funkciju, te omogućuje da se mladi ljudi gospodarski osamostale prije sklapanja braka i zasnivanja obitelji (upravo zbog toga kućanstva zapadne Europe nastaju kao neolokalna kućanstva). Kako slugama postaju mladi ljudi, bez obzira na društveni status, i to samo u ranoj životnoj dobi označavaju se sintagmom *life-cycle servants* koju bi se možda moglo prevesti kao "sluge u određenoj (ranoj) dobi životnog ciklusa". Vidjeti: Hajnal 1982:473 i dalje, Laslett 1977:111 i dalje.

"europski obrazac braka i obitelji" u ovome je radu sužena i obuhvaća sjeverozapadnu Europu: skandinavske zemlje (uključivo Island a bez Finske), britanske otoke, Nizozemsku, sjevernu Francusku i zemlje njemačkoga govornog područja (1982:449–450).⁶

Unatoč varijacijama i u prostoru i putem vremena, sjeverozapadni se način formiranja kućanstava smatra razlikovnim spram ostalih načina zvanih "zduženim" (joint) sustavima, u kojima žene sklapaju brak ispod 21 godine, a za muškarci ispod 26 godina, te u kojima mladi bračni par nakon vjenčanja ostaje živjeti u kući muževljevih roditelja (viripatrilokalno)⁷ ne preuzimajući upravu nad imovinom i autoritet, što rezultira zduženim kućanstvima s više bračnih parova (ibid.:452). Dakle, dok "europski" sustav formiranja kućanstava rezultira novim kućanstvom odmah nakon sklapanja braka u mlađoj generaciji te malim i jednostavnim obiteljima, dotle je u zduženome novo kućanstvo rezultat diobe postojećih kućanstava koja neposredno nakon ženidbe apsorbiraju mlade bračne parove, iz čega slijede velika i složena kućanstva (Hajnal 1982:453–454).

Može se zapaziti kako u ovome novijem radu Hajnal izbjegava zemljopisnim pojmom označiti zdužene sustave formiranja kućanstva, te da prvotni "europski obrazac" sužava zemljopisni i češće naziva "sjeverozapadnim". I jedno i drugo se može sagledati u svjetlu činjenice da u nedostatku podataka autor naslućuje kako će južnu Europu trebati izdvojiti i iz jednoga i iz drugoga sustava (ibid.:450), te da će se njezinim proučavanjem možda morati modificirati i prezentacija sjeverozapadnoga sustava (ibid.:476).⁸

Valja istaknuti i to da autor spominje i eventualni treći model obitelji koji odgovara klasičnome vertikalnoproširenom trogeneracijskom kućanstvu u kojemu jedan sin ostaje živjeti s roditeljima (*stem family*, *famille souche*) poznatome iz Le Playevih radova (Hajnal 1982:453, 455, 486–487). No kako je o njemu češće riječ u bilješkama (br. 8, 14, 25) ostao je gotovo nezapažen zbog naslova cijeloga teksta kojim se postuliraju dva načina formiranja obitelji. Treći kombinira pravila obaju načina: s jedne strane ograničava pravilo zduženoga da oženjeni sinovi

⁶ Usporediti Laslett 1977:92–93.

⁷ U američkoj se literaturi život u muževljevoj ili u kući muževljeva oca najčešće naziva viripatrilokalnim stanovanjem. I u sjeverozapadnom sustavu stanovanje bračnoga para može biti viripatrilokalno, s tom razlikom da mlađi par neposredno nakon vjenčanja preuzima autoritet i upravu nad imanjem, a starija se generacija povlači i živi odvojeno od mladoga bračnog para (tzv. *retirement*, *Ausgedinge* ili *Altenteiler*).

⁸ Hajnal pretpostavlja da je južnoeuropski sustav sličniji sjeverozapadnome negoli zduženim sustavima (1982:476). Tu su tezu osporili kasniji istraživači.

žive u roditeljskoj kući na samo jednoga sina, a s druge, sklapanje braka ne povlači za sobom i prijenos autoriteta na mlađu generaciju.⁹

Drugi šampion upisivanja kulturoloških razlika u europski prostor, Peter Laslett, predusreće moguće kritike antiteze "zapadnog" i "istočnog" modela obitelji, koja teče Hajnalovom granicom, oslanjanjem na Weberove idealne tipove (Laslett 1977:90–92). Smatrajući tipologiju pomoćnim (rekli bismo heurističkim) sredstvom u istraživanju, ističe da Hajnalova granica nije čvrsta niti isključuje mogućnost da se izvan prostora raširenja sjeverozapadnoga tipa isti pokaže u nekim istočnim zajednicama (ibid.:92).¹⁰ Po Laslettovu priznanju zemljopisne su implikacije tipologije složene i zbunjujuće (ibid.:91), a cijelo pitanje nedovoljno istraženo, te još nije vrijeme za detaljna objašnjenja i sud o zemljopisnoj distribuciji europske obitelji (ibid.:96, 98).

"Složene" i "zbunjujuće" zemljopisne implikacije zapadne i nezapadne obiteljske tradicije - predstavljene u tekstu iz 1977. godine razmatranjem prijelaznoga prostora oko Hajnalove crte - Latvija, Estonija, Poljska, Češka, sjeveroistočna Austrija, prekodunavska Mađarska, središnja

⁹ Mišljenja o tome je li riječ o posebnome tipu su podijeljena. Hajnalov treći tip odgovara tzv. *stem family* (*famille souche*), ili vertikalnoproširenim trogeneracijskim kućanstvima, u kojima jedan sin ostaje živjeti s roditeljima a roditelji zadržavaju autoritet i nakon njegove ženidbe. Postuliranje trećega tipa sukladno je Hajnalovu pravilu da zapadni ("europski") model određuje prenošenje autoriteta na mlađu generaciju. Međutim, iz drugih pravila (dob sklapanja braka, autoritet vezan uz način stanovanja, prisutnost slugu) ne proizlazi postuliranje razlike između takvog višegeneracijskog kućanstva i združenih sustava. Da bi ih razlikovao, Hajnal implicite uvodi dodatan kriterij - princip nasljeđivanja. Mitterauer i Sieder (1982(1977):33–34) također smatraju trenutak preuzimanja autoriteta ključnim za određivanje tipa višegeneracijskih obitelji, te razlikuju klasični oblik ili višegeneracijsko kućanstvo u užemu smislu (autoritet je u najstarijoj generaciji) i ono u kojemu je autoritet u srednjoj generaciji. Za razliku od Hajnala, prvi smatraju identičnim vertikalnoproširenim oblicima združenih kućanstava (primjerice zadruge). Nešto kasnije Mitterauer i Kagan (1982:112) razlikuju, kao i Hajnal, nekoliko tipova složenih oblika obitelji: višegeneracijske u kojima i nakon sinovljeve ženidbe otac zadržava autoritet, višegeneracijske u kojima se nakon ženidbe imovina i autoritet predaju jednome sinu i združene (joint) u kojemu više sinova sklapa brak i vlastitu obitelj unutar očeva kućanstva. Laslett je (1977:107), pak, neodlučan treba li višegeneracijska kućanstva pripisati "zapadnoj" obitelji. Vidjeti bilješku 24.

Ove rasprave impliciraju da samo oblik trogeneracijske, vertikalnoproširene obitelji u kojoj nasljeđuje samo jedan sin a bez znanja o trenutku u kojemu mlađa generacija preuzima imanje i autoritet, još ništa ne govori o tipu obitelji. Kad autoritet ostaje u roditeljskoj generaciji, riječ je o klasičnoj *stem family* (prema Hajnalu to bi bio treći način formiranja kućanstva, 1982:455); kad se prenosi nakon sklapanja braka, riječ je o sjeverozapadnome tipu koji s prvim ima zajednički samo oblik. Isto tako, višegeneracijsko kućanstvo oblikovno može biti identično združenome, ako se ovo sastoji od dva bračna para. No, ključni kriterij koji odlučuje je li riječ o jednome ili o drugome jest podatak o sustavu nasljeđivanja (prenosi li se imanje na jednoga ili na sve sinove).

¹⁰ Suprotna se mogućnost ne spominje!

Italija - u kojemu su u određenim razdobljima izraženije osobine nezapadne obitelji, odnosno pojavljuju se prijelazni i neodredivi obiteljski oblici (kao primjerice vertikalnoproširena obitelj u kojoj nasljeđuje jedan sin (*stem family*)), te izvan uskoga područja sjeverozapadne Europe nesustavno pojavljivanje (sjevero)zapadnih osobina (Laslett 1977:92–93, 107), navest će Lasletta da godinu dana nakon Hajnalove dvomodelne klasifikacije obitelji u Europi razradi četveročlani model (Laslett 1983).

Laslett predlaže potpodjelu unutar dvaju Hajnalovih tipova formiranja obitelji i kućanstava u Europi na: 1) zapadni; 2) zapadni/središnji ili srednji; 3) mediteranski; i 4) istočni (1983:525). Srednji se tip nalazi u "loše definiranom" europskom prostoru (ibid.:528), primjerice u Njemačkoj i na Baltiku; mediteranski vjerojatno obuhvaća cijelu Španjolsku, dio Portugala, možda i dijelove balkanskoga, te talijanski poluotok, a istočni europsku Rusiju i neka okolna područja (ibid.:529–530). Državne granice nisu i granice tipova: osim Engleske druge su europske zemlje vrlo heterogene: primjerice Francuska je oštro podijeljena između zapadnoga i srednjega modela obitelji,¹¹ Njemačka je miješana, a Mađarska stoji na stjecištu triju tendencija i sudjeluje u sve tri,¹² dok je Portugal "zagonetka" (ibid.:530).

Kriteriji predloženi za razlikovanje tipova kombiniraju dosad već navedene u prethodnim radovima Johna Hajnala (1982) i samoga Lasletta (1977), s osobitim naglaskom na organizaciji rada u kućanstvu: a) način i vrijeme nastajanja kućanstva (pri sklapanju braka ili diobom); b) demografski kriteriji (dob sklapanja braka, postotak celibata, razlika u dobi između supružnika, postotak žena koje su starije od muževa, itd.); c) kriterij srodstvenoga sastava i strukture obitelji (postotak rođaka u kući, udjel tipova kućanstava prema shemi koju je Laslett predložio 1972);¹³ d) organiziranje posla i ispomoći (rođaci kao radna snaga ili *life-cycle* sluge, stanari, itd.) (Laslett 1983:526–527).

Kriteriji zapadnosti obitelji isti su kao i u prethodnim radovima: formiranje zasebne obitelji pri sklapanju braka (neolokalno stanovanje), kasna dob sklapanja braka i visoki postotak celibata, mala razlika u dobi između muža i žene, visoki udio nuklearnih obitelji, *life-cycle* sluge (Laslett 1977:90, 1983:526–27). Srednji se model razlikuje zbog prisutnosti stanara - obitelji koje su pridodane članovima kućanstva,

¹¹ Moglo bi se raspravljati da li srednjega ili mediteranskoga modela, ili čak i istočnoga, čime se može pokazati kako je neprihvatljivo upisivanje tipova obitelji u prostor.

¹² Možemo pretpostaviti da autor misli istočne, središnje i zapadne tendencije.

¹³ Shemu je naknadno razradio s Hammelom (1974). Glavni su tipovi kućanstava: samačka, nuklearna, proširena (*extended*), višestruka ili složena (*multiple*, uključuju i klasični *stem family* i združena kućanstva po Hajnalovoj definiciji).

vjerojatno kao radna snaga;¹⁴ istočni je prema svim obilježjima dijametralno oprečan zapadnome, a mediteranski različit i od zapadnoga i od istočnoga (ibid.:528, 530).¹⁵

Unatoč tome što svojom novom shemom gotovo briše Hajnalovu crtu, Laslett i nadalje upisuje kulturološke pojave u prostor, što rezultira nedovoljno razloženim razlikama geografsko-kulturoloških tipova. Svjestan poteškoća prakse rabljenja prostornih izraza za oznaku kulturoloških tipova, on ističe da se ne može govoriti o zemljopisnim granicama koje odvajaju različita i manje ili više konzistentna područja pojedinoga tipa, dakle ne o strogo razgraničenim praksama, već o *tendencijama* koje imaju vrlo varijabilan odnos sa zemljopisnom distribucijom (Laslett 1983:528, 530).

Hajnalove i Laslettove klasifikacije postale su najčešće citiranim radovima u povijesnodemografskoj i antropološkoj literaturi posljednjih desetljeća, možda podjednako često i s negativnom i s pozitivnom ocjenom. Važna im se kritika upućuje zbog oslanjanja na statičke pokazatelje, kao što su veličina i struktura kućanstava, i pledira za istraživanje dinamike obitelji, odnosno za promatranje predloženih tipova kao faza u razvoju kućanstava a ne kao tipoloških oznaka obitelji i kućanstava (Berkner 1972a i b, 1975, Hammel 1972).¹⁶ Dio je istraživača krenuo tragom ponuđenih modela stvorivši zavidan broj povijesnih istraživanja strukture i formiranja obitelji i kućanstava. Pokazali su neodrživost Hajnalove i Laslettove tipologije u prostornim okvirima, te je u jednoj recentnoj ocjeni povijesnih istraživanja obitelji bilo moguće reći da su u želji da se isprave stare - o velikim i složenim obiteljima i kućanstvima u europskoj prošlosti¹⁷ - nove generalizacije dovele do nastanka novih stereotipa (Hareven 1994:18).

¹⁴ Ostaje otvoreno da li po vlastitom izboru ili pod prisilom. Uopće, stječe se dojam kako Laslett još nije dovoljno razradio ovaj model obitelji (usp. Laslett 1983:528).

¹⁵ Detaljna usporedba obilježja mediteranskog i istočnog modela mogla bi dovesti u pitanje tu tvrdnju. Naime u oba preteže viripatrilokalno stanovanje bračnog para i održanje autoriteta u starijoj generaciji; niska dob sklapanja braka za ženu i visoki postotak vjenčanih, veliki postotak srodnika u kućanstvu, mali nuklearnih obitelji a visok složenih, radna snaga su srodnici a ne sluge i sl. Bitnije su razlike samo u dobi sklapanja braka za muškarce (visoka u mediteranskom, niska u istočnom modelu), iz čega proizlazi i različita razlika u dobi između supružnika.

¹⁶ Paralelno sa statičkim metodologijama oba autora izlaze s radovima u kojim je naglasak na dinamičkom pristupu. Ovdje ne mogu zalaziti u detaljniji komentar toga važnoga smjera u istraživanju kućanstava.

¹⁷ Nedavno je Smith (1993.) pokazao kako je mit koji Laslett želi revidirati - o velikim i složenim obiteljima u europskoj prošlosti stvoren tek tridesetih godina XX. stoljeća, razmjerno kasno i u ne tako utjecajnome razdoblju istraživanja obitelji. Stoga će Smith ocijeniti da je Laslett sam izmislio mit o velikim kućanstvima u prošlosti.

Posljednjih su godina izišle studije koje su gotovo beziznimno dovele u pitanje postavljene sheme, osobito glede mediteranskoga modela. Maria Todorova raspravlja o pripadnosti Bugarske mediteranskome ili istočnome modelu i priklanja se prvome (Todorova 1993). U nizu radova David Kertzer se kritički osvrnuo na binarnu podjelu na zapadni i istočni te mediteranski model. Znatne intra- (među društvenim i ekonomskim skupinama) i inter-regionalne razlike na Mediteranu (Kertzer 1985:100, Kertzer & Brettell 1987:92, 95, Kertzer 1989:6), vode do zaključka da je "nemudro generalizirati o jednome mediteranskom obrascu" (Kertzer & Brettell 1987:92).

Kertzer i Brettell dvoje u daljnji doprinos strategije istraživanja kojim se prikupljaju obilježja (trait list approach)¹⁸ i traga za regionalnim sličnostima obitelji (1987:112–113). Umjesto toga, polazeći od postavke da su obiteljski procesi neodvojivi od političkog i gospodarskog konteksta, zalažu se za iznalaženje sličnosti na razini veze određenih političkih i gospodarskih oblika te izvjesnih obiteljskih obrazaca (ibid.:113). Tim smjerom ide Kertzerova usporedba obitelji i političkih ekonomija Mediterana (kolonata) i Rusije (kmetstvo): talijanski zvan "mediteranskim" i ruski zvan "istočnim" modelom obitelji, imaju ista obilježja: združena kućanstva, viripatrilokalni brak više sinova, patrilateralno proširenje, brakom se ne uspostavlja novo kućanstvo odnosno novooženjeni par ne preuzima upravu nad imanjem i autoritet. Sličnosti tih obiteljskih sustava Kertzer nastoji objasniti sličnostima kolonata i kmetstva: zemlja nije u vlasništvu seljaka, te seljak sam ne odlučuje o podjeli zemljišta, a vlasnici zemlje podupiru maksimiranje radne snage unutar kućanstva (Kertzer 1989:10).

1991. godine poseban je broj uglednoga časopisa *Journal of Family History* bio u cijelosti posvećen preispitivanju Hajnalove prvotne generalizacije o niskoj stopi nupcijaliteta (visoka dob sklapanja braka i visok postotak celibata) zapadno od crte St. Petersburg - Trst i teze da gospodarska logika - postizanje gospodarske neovisnosti prije sklapanja braka¹⁹ - objašnjava njegovo kasno sklapanje (Alter 1991:1–3). David Reher potvrđuje za Španjolsku tezu o načelnoj vezi ekonomike i sklapanja braka, uz ograničenje da taj odnos nije jednostavan kao ni odnos između obilježja sklapanja braka i tipa kućanstva (Reher 1991:16), a Kertzer & Hogan dovode u pitanje tezu o vezi niske dobi sklapanja braka i nastajanja složenih kućanstava,²⁰ pokazujući da je i tijekom vremena i među

¹⁸ Autori kažu da se taj postupak može identificirati s ranijim antropološkim postupkom istraživanja "kulturnih krugova" (ibid.:112).

¹⁹ Upravo ona omogućuje neolokalno zasnivanje kućanstava i koincidiranje sklapanja braka s preuzimanjem autoriteta u kući.

²⁰ Vidjeti isto u Kertzer i Brettell (1987:102).

različitim društvenogospodarskim skupinama u Italiji dob sklapanja braka bila slična i razmjerno visoka, čak je i porasla u XIX. stoljeću (Kertzer & Hogan 1991:34).

Možda stoga što su nastale rano i na temelju maloga broja i često nereprezentativnih podataka za pojedine regije, Hajnalove i Laslettove regionalne tipologije obitelji u Europi doživjele su brojne i oštre kritike i osporavanja. No, Laslett kao da je bio svjestan potencijalnih negativnih reakcija, ne ustuknuvši pred njima, pače izjavio je da želi potaknuti povijesna istraživanja koja će ga djelomično ili posve pobiti (1972:XI, 1977:92). U tome je i uspio, po cijenu ne samo empirijskih nego i metodoloških i teorijskih kritika predloženih tipologija, od kojih sam neke spomenula.

Ukratko, predložene regionalne generalizacije simplificiraju stvarnost previđajući i kompleksnosti i razlike u prostoru (regionalne razlike), u vremenu (različiti povijesni periodi) i u društvenogospodarskim prilikama (unutar regija). Upitne su regionalne usporedbe širokog spektra, zapad-istok, zapad-jug, pa i kad je riječ samo o komparaciji *tendencija*.²¹ Prema Kertzeru (1989:12) uobičajeni kontrast između Zapada i Istoka netočan je ne samo zbog talijanskoga slučaja (srednja i sjeverna Italija imadu pretežno složena kućanstva, a južna nuklearna) i zbog prisutnosti nuklearnih obitelji u dijelovima istočne Europe, nego, još važnije, zbog različitosti obiteljskih oblika unutar jednoga društva, pa čak i jedne zajednice. Odbacujući zemljopisne implantacije, isti autor želi usporedbu obitelji utemeljiti na usporedbi političkih ekonomija i njihovu utjecaju na oblikovanje obitelji. Stoga je interes takvih istraživanja u dubinskim intra-regionalnim analizama koje mogu ponuditi ključne teorijske progrese u proučavanju kućanstava (ibid.)

Ako je suditi po trotomnom izdanju "Povijest obitelji", koje je priredio niz poznatih francuskih istraživača (Burguière et al. 1986), učitavanje tipova obitelji u prostor nije naišlo na odjek u francuskoj etnologiji i povijesnoj demografiji. André Burguière smatra da je na razini Europe korisnije razlikovati oblike obiteljske organizacije prema njihovim kulturnim osobitostima nego prema zemljopisnoj implantaciji (1986:63), te se, istodobno odbacujući njezinu evolucijsku tezu, vraća klasifikaciji francuskoga sociologa Frédéricica Le Playa²² s tri tipa kućanstva i obitelji: nuklearni, vertikalnoprošireni u kojemu jedan sin nasljeđuje (*famille souche*) i komunitarni (u Le Playa "patrijarhalni"). Po obilježjima (kasna dob sklapanja braka, neolokalnost, obitelj usredotočena na bračni par,

²¹ To su pretjerane (sweeping) usporedbe koje oduzimaju dah, primjerice kad Hajnal, apstrahirajući političkogospodarski kontekst, obiteljski sustav Indije iz 1950. godine uspoređuje s onim u Toskani iz 1427. godine (Kertzer 1985:104).

²² Usporediti Collomp 1991, Wheaton 1975:608–609.

razmjena mladih, neoženjenih i neudatih slugu između kućanstava, itd.), po raširenju u prostoru (pretežno sjeverozapadna Europa) i u vremenu (XVI. do XIX. stoljeća) (Burguière 1986:63) nuklearni se tip podudara s opisom istoga u Hajnalovoj i Laslettovoj klasifikaciji.

Vertikalno proširenim višegeneracijskim obiteljima ključno obilježje daje određeni način nasljeđivanja (prenošenje nasljeđa na jedno dijete). Sluge mogu biti prisutne ali između obitelji nema reciprociteta mladih u funkciji slugu.²³ U jednoj varijanti, raširenoj na njemačkom govornom području, roditelji se nakon ženidbe nasljednika povlače prepuštajući mu upravljanje imanjem; u drugoj, u južnoj Francuskoj, do sukcesije dolazi tek nakon smrti roditelja.²⁴ Taj se model obitelji često susreće u planinskim i pašnjačkim područjima s razbacanim naseljima, od sjevernog Portugala do Baltika, prolazeći kroz južnu Francusku i Alpe (Burguière 1986:63–64).

Komunitarni model predstavljaju složena kućanstva različita oblika: proširena su vertikalno (roditelji stanuju s više oženjenih sinova) ili lateralno (oženjena braća zajedno obitavaju). U pravilu komunitarni model isključuje sluge jer se koristi srodničkom radnom snagom. Nalazi se u političkoekonomskim sustavima s kmetsko-vlastelinskim odnosima (Rusija, Poljska), kolonatom (neke francuske regije, središnja Italija), te u zajednicama "nepodijeljena imanja" (Francuska i Srbija)²⁵ (Burguière 1986:64).

I Kertzer, ukazujući na unutarregionalnu i društvenogospodarsku promjenljivost u mediteranskom području, i Burguière, odbacujući regionalne tipologije, smještaju Hajnalova obilježja Istoka duboko u zemljopisni i politički Zapad. Ti radovi čine neodrživim kontrastiranje zapadne ili "europske" naspram istočne, "ne-europske" (ruske, južnoslavenske) obitelji.

No, dok je mediteranski model izazvao brojne polemike među istraživačima u južnoj Europi, isti kao da je ostao nezamijećen (i prateće polemike) pri istraživanjima (jugo)istočne Europe, pa i južnoslavenske zadruge. Time se može objasniti i daljnje uobičajeno kontrastiranje zapadne i istočne Europe, odnosno, otprilike na Hajnalovoj crti, konstruiranje istočnoga modela obitelji kao radikalno drukčijeg od zapadnoga (Mitterauer i Kagan 1982, Mitterauer 1994, Kaser 1994).

²³ Sestre i braća koji su isključeni iz nasljedstva a ne uspiju li drugdje uspostaviti dom, često nastavljaju živjeti u kući s bratom-nasljednikom kao sluge.

²⁴ Za razliku od Burguièra dosad spominjani autori (vidjeti bilješku 9), pa i Kertzer, oštro razlikuju ta dva tipa, smatrajući, prema Laslettu i Hajnalu, prenošenje autoriteta ključnim obilježjem tipa obitelji.

²⁵ Dodatna su obilježja: gospodarska logika koja odbija odlazak djece, obrambeni razlozi i kultura u kojoj obveza solidarnosti počiva na krvnim vezama.

Istodobno, literatura omogućuje usporedbu sa zapadnom i južnom Europom, kao u sljedećem primjeru.

Ne samo srednjotalijanske obitelji kolona, nego i zajednice koje francuski etnolozi nazivaju pravnim terminom *communautés tacites* (ili *tacites*²⁶ - "prešutne zajednice"), u srednjem vijeku raširene u velikome dijelu Francuske, a do u XVIII. i XIX. st. očuvane u središnjoj Francuskoj (Flandrin 1979:81–84, Dussourd 1979:21–23, Collomp 1991:15–17), u mnogočemu je moguće usporediti s obiteljima i kućanstvima zadružnoga tipa u Hrvatskoj. Henriette Dussourd (1979) i Martine Segalen (1986:15–17) ih opisuju ovako: kućanstva su se sastojala od 30-ak do 40-ak, pa čak i do 100 ljudi koji su obitavali u velikim kućama sa zajedničkom grijanom prostorijom i posebnim sobama za spavanje; ukućani su između sebe birali glavu kuće - često je to bio najstariji a uvijek iskusan čovjek koji je upravljao svim poslovima zajednice i predstavljao je prema van; birala se i žena za organiziranje ženskih poslova, ponekad uz uvjet da nije u srodstvu s kućedomaćinom kako se ne bi favorizirala jedna obitelj unutar zajednice; imovina se smatrala zajedničkom a svaki je član²⁷ imao jednako pravo na zajedničku imovinu i mogao je zatražiti odvajanje i diobu; oženjeni su sinovi živjeli s roditeljima, a kćerima se davao miraz čime se smatralo da se odriču svojega prava na zajedničku imovinu; zbog manje napetosti u kući a i zbog imovinskih razloga preferirao se endogamni brak između članova zajednice ili pak razmjena žena između dviju zajednica; itd.

Ne podsjećaju li navedena obilježja "prešutnih zajednica" na složena kućanstva zadruga u južnih Slavena? Mišljenje o tome da je zadruga po svojim obilježjima slična obiteljima iz mnogih drugih dijelova svijeta, poodavno je iznio Eugene A. Hammel (1975:150), no ono i do danas sporo prodire u znanstvena istraživanja općenito.²⁸ Toga je problema svjestan i Gavazzi (1979/1980), no i rijetko koji drugi domaći etnolog, ili se to u njihovim radovima ne ističe, a ključno je za razmatranje povijesti obitelji u nas. Je li zadruga, taj gotovo bi se moglo reći zaštitni znak dijela hrvatske etnologije, doista distinktivno obilježje hrvatske tradicijske kulture i jedna od sastavnica hrvatskoga kulturnog identiteta? Je li po tome obilježju opravdano svrstavanje hrvatskoga društva u "neeuropska" društva, u Istok, koji bi počinjao na crti St. Petersburg - Trst?

²⁶ Tako su nazvane jer se ne zasnivaju na pismenom ugovoru o združivanju.

²⁷ Razlika u pravima muškaraca i žena nije posve jasna, ali iz sljedećeg obilježja proizlazi da je riječ o muškim članovima.

²⁸ Primjerice Segalen ističe zadrugu kao poseban tip složene obitelji (1986:18); ili radovi Karla Kasera, u kojima se "balkanski obiteljski obrazac" konstruira kao radikalno drukčija, strukturno neeuropska institucija (Kaser 1994:10) .

Navedeni pregled literature upućuje na negativan odgovor i na jedno i na drugo pitanje. Tome se zaključku pridružuje i reinterpretacija građe relevantne za povijest obitelji u Hrvatskoj kojom sam obuhvatila kako različite i kvalitativne i, osobito važno, kvantitativne izvore.²⁹ Ovi posljednji bacaju drukčije svjetlo na dosad uobičajene predodžbe o prisutnosti, rasprostranjenju i veličini zadružnih kućanstava. S jedne strane, mikroregionalne statističke analize, odnosno analize podataka s jednog užeg područja, primjerice središta župe s pripadajućim selima, kao što su provedene u središnjoj Slavoniji u XVIII. i XIX. stoljeću, bilježe paralelno postojanje otprilike u istome omjeru kućanstava složenoga (višeobiteljsko kućanstvo) i jednostavnoga (nuklearnoga) ustroja (Čapo 1991). S druge strane, makrostatistički podaci za velika političko-upravna područja s kraja XIX. stoljeća (1890. godine) nalaze u Hrvatskoj bez Dalmacije i Istre, tek jednu petinu zadruga, manje od jedne trećine tajno podijeljenih zadruga i oko polovice nezadružnih kućanstava (Zoričić 1896).³⁰ Učestalost složene obiteljske strukture varirala je u ovisnosti o političkim i upravnim te gospodarskim obilježjima regija u prošlosti (austrijska i talijanska uprava, vojna naspram građanske vlasti, tipovi ekologije i gospodarstva, uključivanje u tržišno gospodarstvo i sl.).

Unatoč još nedostatnim podacima i prazninama, osobito u poznavanju povijesti obitelji mediteranskoga kulturnog kruga, mogli bismo reći da se na području Hrvatske ukrštalo nekoliko obiteljskih sustava - onaj sa složenim višeobiteljskim ustrojem, zajedničkim upravljanjem imovinom i nasljeđivanjem svih muških osoba, najčešće zvanim zadružnim; onaj sa složenim ustrojem u kojemu samo jedan sin nasljeđuje imanje³¹ kakav se pretpostavlja da je bio u priobalju (Šupek & Čapo 1994), te vjerojatno i onaj s nuklearnim obiteljima. Drugim riječima,

²⁹ Vidjeti opširno u Čapo Žmegač 1996a.

³⁰ Uz to što unose sumnju u dominantnost složenih obitelji, uvidom u veličinu kućanstava statistički podaci razbijaju predodžbu o velikome broju ukućana: koncem XIX. stoljeća prosječni broj ukućana u sjevernoj i središnjoj Hrvatskoj bio je 5,4 (7 u zadrugama, 4,9 u tajno podijeljenim zadrugama i u nezadružnim kućanstvima (Zoričić 1896). Otprilike u isto doba u Dalmaciji je statistički prosjek osoba u kućanstvu 5,9 (Ljubić 1885), dok je u Istri 1910. godine 6,7 (Makale 1912).

³¹ Iznimno je zanimljiv podatak da je i u okviru onoga što bismo nazvali zadružnim sustavom mogla postojati neka vrsta ograničavanja nasljeđivanja na jednoga sina. Naime, u Poljicima se običajnim pravom nastojalo spriječiti horizontalno grananje obitelji, početkom XX. stoljeća već pomalo napuštenim pravilom da se ženi samo najstariji sin, a samo ako se on ne želi oženiti ili nema potomaka, mogao se oženiti sljedeći po redu. Time se spriječavalo preširoko grananje obitelji, održavao standard i čuvala *baščina*, jer unutar manje, srodnički uže i linearno razgranate obitelji manje je dolazilo do nesporazuma ukućana, čime je bila manja opasnost od diobe posjeda (Ivanišević 1987). Može se pretpostaviti da bi ovaj primjer zadao podosta poteškoća autorima sklonima jednoznačnim klasifikacijama i vezivanju tipova obitelji uz određeni (kulturni) prostor.

u Hrvatskoj su se, čini se, stjecale osobine i istočnoga (ili mediteranskoga), i središnjega pa i zapadnoga tipa obitelji.

U nekim se istraživanjima intraregionalnih razlika može, uz kulturnopovijesnu nazrijeti i društvenogospodarska uvjetovanost razlika u obiteljskim sustavima: društvenogospodarska diferencijacija, bilo da se radilo o središnjoj Slavonji u XVIII. i XIX. stoljeću (Čapo Žmegač 1996b), o južnoj Dalmaciji (Dubrovnik) u srednjemu vijeku (Janeković-Römer 1994) ili pak o Hrvatskom primorju (Senj i okolica) u XIX. stoljeću, čini se najvjerojatnijim objašnjenjem za pretežno jednostavna (nuklearna) kućanstva gradskoga stanovništva, odnosno za složena kućanstva u okolnim selima.³²

Dakle, kao i druge etnografske značajke, tako i one vezane uz obitelj ukazuju na Hrvatsku kao multikulturalnu sredinu, stjecište različitih kulturnih i povijesnih utjecaja te ekoloških zona. Njihovo bolje i detaljnije poznavanje moglo bi dati značajan doprinos kritičkim promišljanjima modeliranja povijesti obitelji i kućanstava u Europi implantacijom u zemljopisni prostor.

Pritom je važan pristup u njihovu istraživanju. Hammel je upozorio na razliku između funkcionalističkog pristupa koji ističe potrebu usporedbe s različitim kulturama i kauzalnost s jedne, te historijskog ili genetičkog pristupa koji potertava specifičnost i jedinstvenost određenog oblika obitelji, s druge strane (Hammel 1976:100). Pravac istraživanja na tragu funkcionalističkog pristupa - političkoekonomskog kao u Kertzera (1989) i Burguièrea (1986) ili ekološkog kao u Todorovc (1993) - otvoren spram mogućih kulturoloških sličnosti³³ i usredotočen na intraregionalna istraživanja, ne ispuštajući iz vida razvojni ciklus obitelji - put je novim empirijskim i teorijskim spoznajama o obiteljima i kućanstvima i u nas.

Kao što je pripisivanje zadruga ovoj ili onoj etničkoj grupi "gubitak vremena" (Hammel 1976:114–115), tako je i upisivanje u prostor prema europskim modelima obitelji, bilo u Hajnalovoj bilo u Laslettovoj verziji. Ne samo zbog nemogućnosti povlačenja granica, pa niti uspostavljanja zone miješanja ili pak prijelaznoga modela, kako su to pokazali ovdje navedeni autori i hrvatska građa, nego jednako tako i zbog konotacija nazivlja ponuđenih modela, osobito u verziji "europski" - "necuropski" model. Ta dihotomija nije neutralna jer je naziv europski, kako je rekla Maria Todorova (1995), sinonim za normativnu stranu u nizu dihotomija:

³² Ispod te formalne sličnosti mogu postojati značajne razlike u tipu nasljeđivanja, upravljanja imanjem, prenošenja nasljeđa i sl., što su u razrađenijim obiteljskim modelima odlučujući čimbenici njihova svrstavanja u određeni tip.

³³ A ne samo spram razlika kao u navedenim radovima koji kontrastiraju Istok i Zapad.

industrijalizirano - poljoprivredno, urbano - ruralno, individualno - komunitarno, demokracija - diktatura, napredno - nazadno, civilizirano - barbarsko. Povijesnoj demografiji i povijesnoj antropologiji to postavlja pitanje samosvijesti i samoprocjene disciplina: koliko su njihove klasifikacije oblikovane prethodno postojećim dihotomijama europsko-neeuropsko s jedne, te koliko su pridonijeli njihovu održavanju s druge strane. Sagledana u tom svjetlu epistemološka vrijednost europskih obiteljskih modela i osobito podjela na europsko-neeuropska društva unutar zemljopisa Europe postaje jako problematična, zaključuje Todorova (1995:20–21).

Danas možda još više nego prije, ili na drukčiji način, zbog nove-stare uporabe iste dihotomije pri uspostavljanju novih diferencijalnih razmaka u Europi, odnosno nastojanja da se pomaknu uvriježene granice Zapada i Istoka.³⁴ U državama istočne Europe pitanje pripadnosti Zapadu osobito je postalo važno devedesetih godina nakon rušenja "klasične" granice između europskoga Zapada i Istoka, posljednjih pedeset godina politički definirane kao granica zapadnih građanskih demokracija s jedne, i "narodnih demokracija" s druge strane. Rušenjem te jednoznačne i "prirodne" granice nekadašnji politički Istok bori se protiv identificiranja s Istokom općenito, pa i u naoko nevinoj, neideološkoj raspravi o tipu obitelji. No, ima li nevinih podjela bez političkih implikacija, postavljanja granica uključivanjem nekih a isključivanjem drugih, makar njihovi tvorcili bili toga nesvjesni ili to nenamjerno činili? Pitanje se može postaviti i obratno, kao pitanje o utjecaju političkoga diskursa na znanost ili, kako je rekla Todorova, o ulozi znanosti u održavanju istoga.

Hrvatska se nalazi u žarištu nastojanja da se pokaže "zapadnom", dakle "europskom" zemljom, pa i istraživači naoko nepolitičke teme kao što je povijest obitelji moraju biti svjesni tih nastojanja i njihovih posljedica na vlastito istraživanje i, obratno, posljedica svojih analiza na šire društvene i političke procese. A povijesnost dihotomije Zapad - Istok Europe čini imperativnim njezino preispitivanje i oprez spram njezina olakog preuzimanja u okvirima vlastitoga znanstvenog interesa.

³⁴ Koje i nisu tako stare. Larry Wolff (1995) je pokazao da konstruiranje Istoka Europe dugujemo prosvjetiteljskim naporima XVIII. stoljeća.

NAVEDENA LITERATURA

- Alter, George. 1991. "New Perspectives on European Marriage in the Nineteenth Century". *Journal of Family History* 16(1):1–5.
- Berkner, Lutz K. 1972a. "The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example". *The American Historical Review* 77(2):398–418.
- Berkner, Lutz K. 1972b. "Rural Family Organization in Europe: a Problem in Comparative History". *Peasant Studies Newsletter* 1(4):145–155.
- Berkner, Lutz K. 1975. "The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure". *Journal of Interdisciplinary History* V(4):721–738.
- Burguière, André et al. 1986. *Histoire de la famille*. Vol. 1–3. Paris: Armand Colin.
- Burguière, André. 1986. "Une géographie des formes familiales". U *Histoire de la famille*. André Burguière et al., ur. Vol. 3. Paris: Armand Colin, 31–75.
- Collomp, Alain. 1991. "Les formes de la famille. Approche historique". U *La famille. L'état des savoirs*. François de Singly, ur. Paris: Eds. La découverte, 13–21.
- Čapo, Jasna. 1991. *Vlastelinstvo Cernik: gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnome feudalizmu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Čapo Žmegač, Jasna. 1996a. "Seoska društvenost". U Jasna Čapo Žmegač et al. *Narod, kultura, društvo (do polovice XX. stoljeća)*. Zagreb: Matica hrvatska (u tisku).
- Čapo Žmegač, Jasna. 1996b. "New evidence and old theories: multiple family households in northern Croatia". *Continuity and Change* 11(3) (u tisku).
- Dussourd, Henriette. 1979. *Au même Pot et au même Feu. Etude sur les communautés familiales agricoles du centre de la France*. Paris: G.-P. Maisonneuve et Larose.
- Flandrin, Jean-Louis. 1979. *Families in former times. Kinship, household and sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gavazzi, Milovan. 1979/1980. "Die Mehrfamilien der europäischen Völker". *Etnologia Europaea* XI(2):158–190.
- Glavatskaya, Elena M. 1994. "Family and Religion at the Beginning of Colonisation of Siberia in the 17th Century". Referat na skupu "Where does Europe end?", Budimpešta.
- Hajnal, J. 1965. "European Marriage Patterns in Perspective". U *Population in History: Essays in Historical Demography*. D. V. Glass i D. E. C. Eversley, ur. London: E. Arnold.
- Hajnal, John. 1982. "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System". *Population and Development Review* 8(3):449–494.

- Hammel, Eugene A. 1972. "Zadruga as Process". In *Household and Family in Past Time*. Peter Laslett i Richard Wall, ur. Cambridge: Cambridge University Press, 335–373.
- Hammel, E. A. 1975. "Reflections on the Zadruga". *Ethnologia Slavica* VII:141–151.
- Hammel, Eugene A. 1976. "Some Medieval Evidence on the Serbian Zadruga: a Preliminary Analysis of the Chrysobulls of Dečani". U *Communal Families in the Balkans: the Zadruga*. Robert F. Byrnes, ur. Notre Dame, 100–115.
- Hammel, Eugene A. & Peter Laslett 1974. "Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures". *Comparative Studies in Society and History* 16:73–109.
- Hareven, Tamara K. 1994. "Recent Research on the History of the Family". U *Time, family and community: perspectives on family and community*. Michael Drake, ur. Oxford: Blackwell i The Open University, 13–43.
- Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica*. Split:Književni krug.
- Janeković-Römer, Zdenka. 1994. *Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik: HAZU.
- Kaser, Karl. 1994. "The Balkan Family Pattern", Referat na skupu "Where does Europe end?", Budimpešta.
- Kertzer, David I. 1985. "Future Directions in Historical Household Studies". *Journal of Family History* 10(1):98–107.
- Kertzer, David I. 1989. "The Joint Family Household Revisited: Demographic Constraints and Household Complexity in the European Past". *Journal of Family History* 14(1):1–15.
- Kertzer, David I. & Caroline Brettell. 1987. "Advances in Italian and Iberian Family History". *Journal of Family History* 12(1–3):87–120.
- Kertzer, David I. & Dennis P. Hogan. 1991. "Reflections on the European Marriage Pattern: Sharecropping and Proletarianization in Casalecchio, Italy, 1861–1921". *Journal of Family History* 16(1):31–45.
- Laslett, Peter. 1972. "Introduction: The history of the family". U *Household and Family in Past Time*. Peter Laslett i Richard Wall, ur. Cambridge: Cambridge University Press, 1–89.
- Laslett, Peter. 1977. "Characteristics of the Western Family Considered over Time". *Journal of Family History* 2(2):89–115.
- Laslett, Peter. 1983. "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared". U *Family Forms in Historic Europe*. Richard Wall, Jean Robin i Peter Laslett, ur. Cambridge i New York: Cambridge University Press, 513–587.
- Ljubić, Krešimir. 1885. *Statistika pučanstva u Dalmaciji*. Zadar.
- Makale, Manfred. 1912. *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*. Beč.
- Mitterauer, Michael. 1994. "Eine Patriarchale Kultur? Funktionen und Formen der Familie auf dem Balkan". *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 3:72–83.

- Mitterauer, Michael & Reinhard Sieder. 1982(1977). *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mitterauer, Michael & Alexander Kagan. 1982. "Russian and Central European Family Structures: a Comparative View". *Journal of Family History* 7:103–131.
- Reher, David Sven. 1991. "Marriage Patterns in Spain, 1887–1930". *Journal of Family History* 16(1):7–30.
- Segalen, Martine. 1986. *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge: Cambridge University Press i Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Smith, Daniel Scott. 1993. "The Curious History of Theorizing about the History of the Western Nuclear Family". *Social Science History* 17(3):325–353.
- Supek, Olga & Jasna Čapo. 1994. "Effects of Emigration on a Rural Society: Demography, Family Structure and Gender Relations in Croatia". U *Roots of the Transplanted*. D. Hoerder i I. Blank, ur. Vol. 1. New York: Boulder, 311–339.
- Todorova, Maria N. 1993. *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Washington: The American University Press.
- Todorova, Maria. 1995. "On the epistemological value of family models: the Balkans within the European pattern". Rukopis.
- Wheaton, Robert. 1975. "Family and Kinship in Western Europe: The Problem of the Joint Family Household". *Journal of Interdisciplinary History* 5:601–628.
- Wolff, Larry. 1995. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Zoričić, Milovan. 1896. "Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju". *Rad JAZU* CXXV:50–197.

THE CONSTRUCTION OF FAMILY MODELS IN EUROPE AND FAMILY HISTORY IN CROATIA

SUMMARY

Attempts at mapping family and households in rural historic Europe have come up with a bi-model (John Hajnal 1965, 1982) and its four-type variant (Peter Laslett 1983). One model has been named "European" or "western European", while the other, being constructed as its antithesis, can logically, and, in contradistinction to the "European" one, be termed a "non-European" model. In the text, relying on contemporary critical reassessments (Kertzer, Brettell, Hareven, Reher, Smith, etc.), the author presents and discusses tenets held by two champions of modelling family forms in historic Europe (Hajnal and Laslett).

According to a commonly accepted view, backed by available literature and sources, with respect to its family forms in the past Croatia would be classified as a "non-European" civilization. However, recent contributions cast at least some doubt at such perceptions. An argument is made in favour of a comparative study of family forms, pointing that what has been called a South Slavic *zadruga* exhibits similarities with family forms found in other parts of Europe, e.g. with the so-called *communautés taisesibles* found in central France until the 19th c. At the same time, a move from a more historical and genetic approach (favoured by Milovan Gavazzi and his school) to a more functional one, relying on statistical data and demographic methods, might challenge a commonly received view about presence, distribution, and size of *zadrugas* in historical Croatia. Both some microlevel data for the 18th and 19th centuries, as well as macrolevel sources from the end of the 19th c., point to a balancing ratio of complex to simple household forms. The relative importance and distinctiveness of complex households in Croatian traditional culture can be questioned. Furthermore, it can be shown that differences in distribution arise from geographic, political and cultural as well as socioeconomic background: it looks as if socioeconomic differentiation, no matter whether it is found in the 18th century Slavonia, or in the 19th century Northern Coast (Hrvatsko Primorje) or in the medieval Dubrovnik, accounts for simple family forms found in town-like settlements and complex forms found in surrounding countryside. However, until a firmer argument can be made in favour of viewing Croatia as a junction of different family forms, rather than exclusively and uniquely as an area with families of the eastern or Mediterranean type, more and refined research into historical family forms is needed.